

*Woutertje Pieterse, Kees de jongen en
het beschavingsoffensief in Nederland
in de negentiende eeuw*

BERNARD KRUIHOF

Opvoeding en beschaving

Dit is de bewerking van een voordracht gehouden tijdens de bijscholing voor geschiedenisleraren van de Universiteit Leiden op 17 september 2005. Het onderstaande is gebaseerd op Bernard Kruithof, 'Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw' (Groningen, 1990).

Dr. Bernard Kruithof is verbonden aan de Bachelor Gedrag & Samenleving van de Faculteit Maatschappij en Gedragswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Uit: Jacob de Vos Wzn (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen, bezorgd door Eveline Koolhaas-Grosfeld. (Verloren: Hilversum 2001) In de tekeningen van Jacob de Vos zijn de belangrijkste aspecten van de pedagogische idealen uit de Verlichtingstijd terug te vinden. Ze zijn gemaakt tussen 1803 en 1809.

THEO THIJSSSEN

KEES DE JONGEN

Misschien wel de beroemdste jongens uit de negentiende eeuw zijn Woutertje Pieterse en Kees de jongen. Wouter is het alter ego van Multatuli, en hij bezorgde zijn omgeving veel last doordat hij niet precies beantwoordde aan het fatsoensideaal van zijn moeder en van Meester Pennewip. Het befaamde Roverslied, door Woutertje Pieterse gedicht voor de oefening in poëzie die de meester had verordonneerd, was een schokkend verhaal over een roofridder die erop uittrekt om woeste avonturen te beleven. De lezing ervan had de meester tot in zijn diepste wezen geschokt. 'Uw zoon, juffrouw Pieterse, behoort tot de klasse der rovers, moordenaars, vrouwenschenders en brandstichters...', sprak hij, en toen hij in huize Pieterse het lange gedicht had voorgelezen dat de tienjarige Woutertje bij elkaar had gefantaseerd, 'lag het hele gezelschap in zwijm. Ook Stoffels pijp was uitgegaan (Stoffel was de grote broer, bijzonder fatsoenlijk en derde ondermeester aan de stads-tussenschool). Maar Wouter had iets kalms in zijn wezen, en toen zijn moeder hem genoeg geslagen had om haar bezinning terug te krijgen, legde hij zich niet ontevreden neer in 'n hoekje van de achterkamer (...).'

Wouters fantasie brengt hem in voortdurend conflict met het streven naar fatsoen en deugdzaamheid, dat Multatuli op zijn allersmalst uitbeeldt.¹ De preoccupatie van de negentiende eeuw met opvoeding en beschaving staat in schrijnend con-

trast met de vrijheidsdrang van het kind, dat Multatuli zo geestig en gevoelig beschrijft.

Kees is die andere beroemde jongen uit de literatuur. Oorspronkelijk was de schepper van dit meesterwerk, Theo Thijssen, een studie in de psychologie van jongens van plan, maar onder zijn handen groeide het boek tot een sterk autobiografische roman over een jongen van twaalf jaar in het Amsterdam van het laatste decennium van de negentiende eeuw.²

Ook Kees is een fantasievolle, gevoelige jongen, maar minder dan bij Woutertje Pieterse leidt dat tot conflicten met zijn omgeving. Kees is geen kleine rebel, maar een leergierige jongen. En zijn ouders zijn minder bekrompen dan juffrouw Pieterse. Ook al is de moeder van Kees niet zo gecharmeerd van het malle loopje van Kees, de zwembadpas. Hij en zijn klasgenoten gebruiken die om tussen de middag zo vlug als ze kunnen naar het zwembad te hollen. Woeste armgebaren horen erbij, en je moet een beetje voorover hangen.

Als Kees om een boodschap gaat met zijn moeder, die van die grote passen neemt, gebruikt hij de zwembadpas. Natuurlijk: 'Iedereen zou

zeker denken: kijk, da's vast een jongen van een gymnastiekvereniging

...

Zijn moeder ziet dat heel anders. 'Doe toch niet zo mal met je armen, je lijkt wel een ongelukkige jongen. Kan je nou de enige keer dat je 's met me bij de weg loopt, je fatsoen niet houden.'

Ook hier zien we de zorg om fatsoen, om je te gedragen zoals het hoort, om geen opzien te baren. Het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief heeft, zo gezien, zijn vruchten afgeworpen.

Het burgerlijk beschavingsoffensief

De term 'beschavingsoffensief' bestaat inmiddels vijftiengint jaar. Gelet op de brede verspreiding ervan is het een vruchtbaar concept gebleken. Hij is gebruikt om over de Middeleeuwen te schrijven, gehanteerd in beleidsstukken van ministeries over de relatie tussen overheid en kunst, en bleek zelfs bruikbaar bij een studie over de beschavende werking van de kamerplant in arbeiderswoningen. En dat is nog maar een kleine selectie.

Piet de Rooy muntte de term 'burgerlijk beschavingsoffensief' in zijn proefschrift over werklozen en werkloosheidsbestrijding in de jaren der-

rig van de twintigste eeuw. Hij was daarbij geïnspireerd door de Amerikaanse historicus Christopher Lasch, die in *Haven in a heartless world* schreef over de 'forces of organized virtue' die in de Verenigde Staten in de negentiende eeuw vorm gaven aan een nieuw huiselijkheids-ideaal. Die 'forces' konden worden gevonden in kringen van geheelonthouders, sociaal werkers, dominees, feministes en andere sociaal voelende burgers.

Uit: Berje Wolff, 'Proeve over de Opvoeding, aan de Nederlandsche Moeders'.

Ook in Nederland is het mogelijk gebleken de voorvechters van een burgerlijk beschavingsoffensief te identificeren, en wel vooral in de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, opgericht in 1784 in Edam. Het ideaal van 't Nut was, de samenleving deugdzamer en beschaafder te maken, en daarmee leefbaarder voor allen.

Opvoeding van het volk

Sinds de zeventiende eeuw werd in de Republiek een grotere behoefte aan geletterdheid zichtbaar. Naarmate meer mensen konden lezen en schrijven, werd het hinderlijker dat er nog zoveel analfabeten rondliepen.¹ Ook op de armenscholen werd de kinderen steeds vaker naast godsdienst en lezen ook schrijven geleerd. In de achttiende eeuw werd het gebruikelijker bovendien rekenen te geven.²

In tal van Hollandse steden kwamen er armenscholen: Rotterdam, Amsterdam, Dordrecht, Delft, Haarlem.

De oprichting van die scholen geeft wel aan, dat er groeiende zorg ontstond over het toenemende probleem van armoede, en over het idee dat de zedelijke toestand van de natie in verval was. In tal van spectatoriale geschriften gaven auteurs hun visie op die problemen. Reeksen preken werden eraan gewijd. Het zedelijk verval en het pauperisme ging alle moralisten ter harte en veelal werd met onverholen ontzetting de toestand der armsten beschreven als het bewijs voor het laaggezonken peil van de Republiek.

De predikanten weten het verval van de natie aan toenemende 'ongodisterij' en geloofsafval. De aanzienlijken gaven daarbij het slechte voorbeeld, zij wendden zich af van de godsdienst, en de lagere klassen volgden. Rampen troffen het land, de economie stagneerde en dat was alles het gevolg van die ongelukkige ontwikkelingen: God liet niet met zich spotten en strafte met harde hand.³ Meer opvoeding en onderwijs, kennis en wetenschappen en de algemene verbreiding daarvan: daarin lag de sleutel tot herstel.

Voor de burgerij, schrijft Buijnsters, had braafheid nog 'de glans van een bescheiden heroïek, maar dan een heroïek naar burgerlijke maat. Dwars tegen het particulier egoïsme van de rijke renteniers in, die hun kapitaal in het buitenland belegden, preekten de morele herbewapenaars van de *Oeconomische Tak* (opgericht in 1777) en van het Nut maatschappelijk engagement, solidariteit en vaderlandsliefde.'⁶

Maar het kostte soms wel moeite. Berje Wolff noteerde met afgrijzen in 1778:

'Goede God! Is dit uitschot des Menschdoms, dat in ondeugd en gebrek, in baldadigheid en kommer, in buitensporigheid en in ziekte, het leven doorgaat, oorspronkelijk hetzelfde met het beschaafde deel des volks! Zijn dit schepsels naar Uw beeld gevormt! Zijn dat wezens, wier natuur edeler is dan die der Dieren! Zijn zij tot een eeuwig, tot een verheven geluk, oorspronkelijk geschikt! Zij die noch zedelijkheid, noch redelijkheid kennen – zij wier hoedanigheden alleen stuip trekkingen zijn van menscheijkheid!'⁷

Hulp aan de 'woeste hoofden der huisgezinnen' was onbegonnen werk, maar voor de vrouwen en kinderen leek er nog wel een mogelijkheid voor verbetering en opvoeding te bestaan.

Opvoeding en volksoepvoeding kregen meer aandacht dan voorheen. Er was iets te verbeteren. Het vermogen een deugdzaam leven te leiden berustte op leren en oefenen. En daarvoor werd een nieuwe organisatievorm gebruikt, die van de genootschappen.

De werkzaamheden van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* waren gericht op verbetering van het nationale schoolwezen, maar het Nut had zich een meeromvattende taak gesteld: de verheffing van de gewone man uit zijn staat van armoede, onwetendheid en ziekte, door het verbreiden van kennis en deugd (twee praktisch identieke begrippen) onder het volk. De beter bedeelde moeten hun taak vervullen als waren zij de ouders die de verantwoordelijkheid op zich moesten nemen voor hun minder bedeelde landgenoten.

Van Hogendorp schreef in 1805 dat 'alle armen, als volwassen Kinderen beschouwd, geduurig geleid en bestuurd behoren te worden, opdat zij hunnen tijd wel besteedden, en verkrijgt men dit, zoo is alles gewonnen.'⁸

Het Nut

Het Nut was in 1784 opgericht, en aanvankelijk beschouwd als een dissident genootschap met verdachte, patriotse trekken. Maar na 1795 veranderde het politieke klimaat. De ruimte van opzet, de tolerante houding en de liberale denkwijze van het Nut zorgden voor een brede aanhang. Duizenden vaderlanders doneerden een ducaat per jaar (vijf gulden en vijftwintig cent) om lid te kunnen worden, naar de bijeenkomsten van de plaatselijke afdeling te kunnen gaan, en de Nutsverhandelingen om niet te ontvangen.

Bij de oprichting was dat ook voorzien. Grondlegger Jan Nieuwenhuijzen had in de wetten van het Nut vastgelegd:

'Elk, van wat rang of godsdienst, waar ook woonende, of op welk een tijd, zal als lid van dit genootschap en de bijzonder departementen aangenomen worden'. Armlastige schoolmeesters konden gratis lid worden.

Het ging erom, in de formulering van de wet van 't Nut van 1805, 'godsvrucht en goede zeden, overeenkomstig met de beginselen van den Christelijken godsdienst, te bevorderen, en voorts zoodanige nuttige Kundigheden en Wetenschappen, als voornamelijk voor de minvermogene Burgerstand onontbeerlijk zijn, voort te planten; teneinde daardoor deszelfs verstand te beschaven, het hart te vormen, en zoo veel mogelijk, algemeen geluk te verspreiden'.

Voor de volwassenen waren de geschriften bestemd, die in grote getale werden gedrukt en verspreid. De jeugd zou moeten worden bereikt door de verbetering van het lager onderwijs. De eerste schoolwet van 1806 was daarvan het vastberaden begin.

Scholing als remedie tegen fouten in de samenleving

Het Nut had al in de achttiende eeuw gepleit voor onderwijs voor alle kinderen, zonder onderscheid naar stand of geslacht. Daarvoor zou de nationale overheid zorg moeten dragen. Ook de oprichting van schoolgebouwen en de opleiding van onderwijzers zouden een overheids-taak moeten zijn, en de bezoldiging zou moeten worden geregeld door staat en gemeenten. In onderwijskundig opzicht zou er veel veranderen: vaste roosters, nieuwe, didactisch meer verantwoorde boeken, het leerstofjaarklassensysteem, en inspectie door de overheid. Godsdienstige opvoeding zou niet moeten leiden tot verdeeldheid en dogmatisme, maar tot eenheid en groei van een nationaal bewustzijn.

Desintegratie van natie en volk, standen en klassen – disharmonie en partijstrijd leken Nederland aan het einde van de achttiende eeuw te bedreigen. Wat maatschappelijk uit-een dreigde te vallen, diende door de

moraal bijeengehouden te worden. Dat werd door de formele scheiding van kerk en staat in de Bataafse republiek duidelijker nog dan tevoren.

't Nut was de eerste niet-kerkelijke organisatie van de burgerij. Nadrukkelijk keerde men zich tegen lokaal chauvinisme; achterstelling van het eigen plaatselijk belang bij het nationaal belang werd omschreven als 'het mooiste dat er bestaat'. Verdeeldheid van de natie werd, met een beroep op de rampen die dat in het verleden tot gevolg had gehad, streng veroordeeld. De hogere standen werden gekapituleerd omdat ze zich teveel door buitenlandse – lees: Franse – invloeden lieten meeslepen.

Ook hier hadden de scholen een duidelijke functie. Vaderlandslievende werken moesten er behandeld worden. Liefde voor het vaderland hield in gehoorzaamheid aan de wetten, maar ook liefde en verdraagzaamheid tegenover de medeburgers. Het Nut bestreed, in de beste traditie van de Verlichting, tal van vooroordelen, maar één werd juist als bijzonder nuttig aangeprezen: vaderlandsliefde.

Het Nut stelde zich tot doel het opvoeden van – en vooral ook tot – staatsburgers. De natie vergeleek men met een groot gezin, waarin allen als burgers thuishoorden en waarin allen zich dienden te gedragen zoals het passend was voor hun stand.

Schoolboekjes uitgegeven door het Nut.

In het gemeenschappelijk streven voor het heil van de Nederlandse samenleving waren de regelmatige bijeenkomsten van de plaatselijke departementen van het Nut, ter onderlinge stichting en vermaak, van groot belang voor de leden zelf. Juist deze gezellige bijeenkomsten maakten het aantrekkelijk voor de leden om zich bij het Nut te voegen. Als het officiële gedeelte was afgelopen, kon de nazit beginnen, met pijpen en een glas wijn.

Deze bijeenkomsten waren voor de leden een belangrijk bindmiddel. Voor de samenleving als geheel zouden ze moeten dienen als een stad op een berg, als een lichtend voorbeeld van deugdzzaam en sociaal onderling verkeer. Het beschavingsoffensief was niet alleen gericht op de buitenwereld, op de gemene man, het had ook een roeping voor de dragers van het ideaal van de deugdzzaamheid zelf.

Waarheen in de toekomst? Prijsverhandelingen

Over sociale vraagstukken als armoede en werkloosheid, gezondheid en hygiëne, gezinsleven en huiselijkheid, is gedurende de hele negentiende eeuw buiten, maar vooral ook binnen het Nut geschreven, er zijn voordrachten over gehouden

Opvoeding tot
staatsburger zoals
beschreven bij de
letter B in het
'Vaderlandsch
A-B Boek voor
de Nederlandsche
jeugd' door
J.H. Swildens
(Amsterdam 1781).

B b

Burger, gy beschermt de Stad. Stel hierin uw eer.
Dit moet ieder *Burger* doen, ook de grootste Heer.

B b

Elk, die in ene Stad woont, en 'er byzonder toe behoort, de grootste Heer zo wel, als de mindere Man, is een *Burger* van die Stad. — Elke Stad is als een groot Huisgezin, waarin ieder arbeidzaam en vreedzaam moet leven, en alles wiliig doen, of laten, wat de Wetten gebieden, of verbieden.

Daarenboven moet elk Nederlandsch *Burger* altyd gezind en bereid zyn om zyne Stad te helpen beschermen. Daartoe moet hy zich van zyne Jeugd af aan, zo veel als mogelijk is, oefenen en bekwaam maaken.

Alle Kinderen, van wat stand ook, moeten zo vroeg, als mogelijk is, leeren, dat zy ook aankoomende *Burgers* en *Burgersjes* zyn. De lust om met het snaphaantje te speelen, moet in de Knaapjes aangekweekt worden. De Meisjes moeten vermaak scheppen in zulk een spel te zien.

(In het plaatje wordt een deel van het Amsterdamse Stadshuis en van den Dam verbeeld. Eene Compagnie *Burgers* trekt 'er op. De jongetjes leeren doen zo als hunne Vaders.)

en er is erover gediscussieerd. In de Nutsgeschriften werd de marsroute voor de troepen van het burgerlijk beschavingsoffensief opgemaakt.

Veel van de uitgaves van het Nut waren zogeheten prijsverhandelingen. Dat waren de bekroonde antwoorden op prijsvragen die jaarlijks werden uitgeschreven. De Algemene Vergadering waarin de vertegenwoordigers van de departementen zitting hadden — hoe groter het departement, hoe meer vertegenwoordigers het mocht afvaardigen — stelde elk jaar de vragen vast. De inzendingen, anoniem en onder een zinspreuk ter identificatie, werden door een commissie van zes leden beoordeeld.

Wie zijn antwoord bekroond zag, werd dubbel beloond: met een gouden erepenning, of tien ducaten (niet minder dan vijftienvijftig gulden).

En daarnaast werd het antwoord in boekvorm gedrukt en aan alle leden toegezonden.

Veelal gingen de vragen over maatschappelijke vraagstukken, over opvoeding, onderwijs, gezondheid, armoede. Niet van alle prijswinnende schrijvers is het beroep bekend, maar van de 77 laat-achttiende en negentiende-eeuwse auteurs waren er niet minder dan 31 predikant, de meeste van hen hervormd, maar een enkeling ook remonstrants, doopsgezind of luthers. Veel andere waren jurist, verbonden aan de magistratuur of werkzaam in het belastingwezen. Schoolmeesters waren onder de beloonde auteurs nauwelijks te vinden; tegen de academisch geschoolde prijswinnaars waren ze niet opgewassen.

De leden die de prijsverhandelingen thuis gestuurd kregen, werden

geacht die te lezen en ze vervolgens door te geven aan de lagere standen. Die zouden hun gedrag kunnen modelleren naar dat van hun hoger geplaatsten — en naar de literatuur waarin alles helder werd uitgelegd.

Er werd gestreefd naar leesbaarheid en begrijpelijkheid. Een geliefde vorm was de dialoog, waarin hoofdpersonen met betekenisvolle namen als Eelhart en Deugd lief concludeerden, dat de deugd tot geluk en welvaart leidde. En dat rampen, armoede en ziektes de onverstandigen troffen die het pad van de deugd niet wilden volgen.

Ideeën en uitgangspunten

De maatschappij werd gezien als een groot huisgezin, opgebouwd uit alle afzonderlijke kleine huisgezinnen; huiselijk geluk was de basis voor een deugdzame en welvarende nationale samenleving. Huiselijkheid wordt dan ook voortdurend aangeprezen. Braafheid, eerlijkheid, oppassendheid in het werk, matigheid, zuinigheid, alles wat aan burgerlijke deugden te bedenken viel werd daardoor bevorderd. De wereld buiten het huisgezin was vol gevaren, het openbare verkeer met anderen moest zoveel mogelijk gemeden worden.⁹

Een verlicht predikant als Wigeri bijvoorbeeld adviseerde de kinderen liever helemaal niet naar school te sturen, omdat ze daar blootstonden aan de bedervende invloed van leeftijdsgenoten. Wanneer dat niet ging, moesten de ouders er in elk geval voor zorgen dat de kinderen onder geleide gingen. 'Laat uw kind nooit zonder opzicht op straat, of bij den weg loopen, dit is gevaarlijk voor uws kind leven, gezondheid en allergevaarlijkst voor zijn deugd', meende een ander.

Datzelfde gold ook voor volwassenden; de straat was riskant wegens de onmiddellijke en oncontroleerbare invloed van vreemden, wier kwade invloeden gemeden moesten worden. Sociaal onzichtbaar zijn werd warm aanbevolen. Bezigheden als kolven en kaarten werden ontraden. Men kon beter thuis zitten en over aardrijkskunde spreken.

Dat spreken over aardrijkskunde:

Literatuur

Bernard Kruithof, 'De deugdzaame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen van 1784 tot plm. 1860', in: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek*. Nijmegen 1994 (1982), 371-385.

W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Edam 1984.

P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht 1987, 42.

Jan Lenders, 'Van Kind tot burger. Basisonderwijs en burgerschap in de negentiende eeuw', in: *Leidschrift*, Themanummer *Van kind tot burger. Onderwijs en volksoepvoeding in Nederland 1795-1920*, jaargang 20, nummer 2, september 2005, 7-41.

Bronnen

A.J. Lastdrager, *Gedenkstuk der verlossing en herstelling van Nederland*. Amsterdam 1817.

A.J. Lastdrager, *Onderzoek naar de beste middelen ter vorming en bevestiging van het Nederlandsch volkskarakter*. Amsterdam 1820.

D. van Hinloopen, *De zeden der Nederlanders*. Amsterdam 1791.

H. Heppener, *De oorsprong en het nadeel van het Vooroordeel*. Amsterdam 1819.

J. Wigeri, *De zedelijke opvoeding der kinderen*. Amsterdam 1789.

H.H. ten Oever, *De zedelijke opvoeding der kinderen*. Amsterdam 1789.

D. Boing, *Schets van den braaven man in het gemeen burgerlijk leven*. Amsterdam 1790.

H.W. van der Ploeg, *De volksverlichting*. Amsterdam 1800.

J. Clarisse, *Middelen om de losheid in grondbeginselen en zeden te stuiten*. Amsterdam 1802.

H.H. ten Oever, *De zedelijke opvoeding der kinderen*. Amsterdam 1789.

P. van der Willigen, *De kracht en invloed der gewoonte*. Amsterdam 1820.

In 1825 kreeg het stelsel van beloningen een politiek-integratief moment mee. Willem I subsidieerde 't Nut met duizend gulden naar aanleiding van een rapport (10 juni 1824, nummer 83) van de minister van Binnenlandse Zaken over een eventuele uitbreiding van de Maatschappij in de Zuidelijke provincies. Juist in verband met de beloning van edelmoe-dige daden zag de koning hier een aanleiding om de Maatschappij te steunen. Liever dan het Ministerie beloningen uit te laten reiken, liet hij dat door een particuliere organisatie doen. Het was kostenbesparend en bevorderlijk voor een gelijkheid van beginselen en het gaf de zekerheid dat een goede daad niet meer dan eenmaal beloond werd.

De Algemene Vergadering zag overigens weinig toekomst in het Zuiden, gewend als de Maatschappij was aan het daar heersend 'vooroordeel en miskenning'. In 1841 trok de koning het subsidie weer in; de integratie van de Zuidelijke provincies was immers door de loop van de gebeurtenissen na 1839 niet meer mogelijk. Het 'uitstekende daden beloonen (werd voortaan weer) een voorregt, hetwelk, daartoe termen bestaande, regstreeks door zijne Majesteit behoort te geschieden, (is niet iets) hetwelk door eene maatschappij, op hoedanig loffelijke wijze dan ook, namens Hoogstendzelven (i.e. de koning) uitgeoefend moet worden.' De Maatschappij legde zich bij het weer opeisen van een koninklijk voorrecht gehoorzaam neer en liet weten, dat voortaan alleen daden, aangemeld door de eigen departementen, in beschouwing zouden worden genomen. Ambtsdragers dienden zich tot het bevoegde gezag te wenden.¹⁰

In de jaren vijftig begon men ook een ander soort prijzenswaardige daden te belonen. Niet spectaculair door het onmiddellijke gevaar waarin het slachtoffer zich bevond, maar bewonderenswaardig door trouw en vele jaren dienstbetrekking van de beloonde. Zo werden in bijvoorbeeld 1872 niet minder dan 73 personen beloond, onder wie 21 onderwijzers en 45 werklieden en dienstbodes wegens welbeproefde trouw.¹¹ Maar daarmee begon het systeem tegelijk

in onbruik te geraken, want dat was toch niet echt de bedoeling geweest. In 1885 verdween het helemaal, net als het stelsel van prijsvragen en bekroonde antwoorden. Na een eeuw was dat allemaal teveel een relict geworden van inmiddels als verouderd beschouwde aanmoedigingspedagogiek.

Resultaat van een eeuw beschavingsoffensief

De kritiek op het opvoeden door de 'gemene man' van zijn kinderen vertoonde aan het einde van de achttiende eeuw een nieuwe dimensie: het opvoeden van het volk werd meer en meer gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor een welvarende natie. Een natie, die bovendien vooral als een Nederlandse natie moest worden gezien, waarin afgezien werd van lokaal chauvinisme, en waarvan de leden echte Nederlanders waren. Daarin heeft de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een cruciale rol gespeeld. Met recht kan gesproken worden van een burgerlijk beschavingsoffensief.

Binnen dit offensief zijn twee kanten te onderscheiden; een meer repressieve, zoals die naar voren kwam in een hardere aanpak van de armen, het scherper onderscheid maken tussen werkwilligen en werkschuwen en het zorgvuldiger reguleren van de liefdadigheid. In de Armenwet van 1854 wordt dat zichtbaar.

Maar ook kwamen talloze opheffen en beschaven gerichte activiteiten op gang. Natuurlijk in de aanpak van het lager onderwijs, maar ook op allerlei andere terreinen des levens. De 'krachten van de georganiseerde deugd' – 't Nut, en later ook verenigingen tegen alcoholmisbruik, tegen dieren mishandeling en voor tal van nuttige en het welzijn bevorderende activiteiten – waren niet alleen gericht op repressie, maar op overtuigingskracht. De deugd was het bindmiddel voor het bijeenhouden van de verschillende rangen en standen van de natie.

Het was niet een uiting van gelijkheidsdenken, van democratiseringsgedachten, integendeel: de samenleving werd gezien als een gezin, waarin alle leden een verschillende plaats

WET voor het lager Schoolwezen en Onderwijs in de Bataafsche Republiek – 1806

hadden, en waarin het erop aankwam, dat ieder op zijn eigen plek zich zo goed mogelijk gedroeg. De verschillen in de samenleving, tussen arm en rijk, mannen en vrouwen, dienden niet opgeheven te worden, maar juist zorgvuldig in stand worden gehouden.

De richting waarin men het volk wilde sturen door redelijke overreding, onderwijs en voorlichting leek voor de verlichte tijdgenoot de enige juiste te zijn. De maakbaarheid van de samenleving werd evenwel stelselmatig overschat. Die samenleving bleek in de loop van de negentiende eeuw aanzienlijk minder homogeen dan werd verondersteld. De Belgische opstand bracht in de noordelijke Nederlanden nieuwe saamhorigheid, maar daaraan werd weer afbreuk gedaan door andere ontwikkelingen. De Afscheiding van 1834 was een onaangename verrassing, en er werd door de overheid onevenredig hard op gereageerd, met samscholingsverboden en inkwartiering door huzaren bij leden van de afgescheiden kerken. Onrust groeide over de inrichting van de lagere scholen en over de vraag, of leerstellig onderwijs daar toegestaan kon worden – zoals bijvoorbeeld Groen van Prinsterer voorstond.

Vanaf de jaren vijftig begon de schoolstrijd op te laaien. En al was de industrialisering van Nederland in vergelijking met omringende landen laat op gang gekomen, in het laatste kwart van de negentiende eeuw speelde de Sociale Quaestie een steeds grotere rol.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had niet veel antwoord op de nieuwe vragen des tijds. Maar dat neemt niet weg, dat haar optreden in de laat-achttiende en negentiende eeuw van grote betekenis is geweest. Misschien heeft het beschavingsoffensief de gewone man maar nauwelijks bereikt; maar voor een niet onbelangrijk deel was dat offensief gericht geweest op de middenklasse zelf, die er een kader in kon vinden voor hoe men zich moest gedragen. Alle activiteiten van 't Nut, de departementale bijeenkomsten, de voorleesavonden, de prijsverhandelingen, waren een permanente cursus over hoe het eigenlijk hoorde. Bij

Art. 22

Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden.

Art. 23

Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de Schoolkinderen van het onderwijs in het Leerstellige van het Kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den Schoolmeester.

J.H. van der Palm, van 1799-1806 Agent der Nationale Opvoeding.

Woutertje Pieterse, bij Kees de jongen zien we, dat opvoeden en beschaven niet vanzelf gaan. De winst in zelfbeheersing en fatsoen in de negentiende eeuw is niet alleen vooruitgang; er wordt altijd weer een prijs betaald.

Noten

- 1 Multatuli, *Woutertje Pieterse*. Uit de ideeën verzameld en uitgegeven door dr. G. Stuiveling. Amsterdam.
- 2 Theo Thijssen, *Kees de jongen*. De eerste druk verscheen in 1923, maar het boek is nog altijd leverbaar.
- 3 'Een analfabeet heeft er niet zozeer van te lijden dat hij niet lezen kan, maar dat alle anderen het wel kunnen en hij niet. En analfabeten worden de mensen om hen heen tot last.' A. de Swaan, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam, 1982, p. 37.
- 4 P.Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht, 1987, p. 42.
- 5 C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht, 1983, p. 16.
- 6 P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken. Een biografie*. Leiden, 1984, p. 200.
- 7 E. Wolff, *Proeve over de opvoeding, aan de Nederlandsche moeders*. Meppel/Amsterdam, 1977 (1778), p. 102.
- 8 G.K. van Hogendorp, *Missive over het Armenwezen* (1805), geciteerd bij H.F.J.M. van den Eerenbeemt,

Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de republiek, 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis.

's Gravenhage, 1977, p. 26.

- 9 Zie over dat thema Richard Sennett, *The fall of public man. On the social psychology of capitalism*. New York, 1978, o.a. p. 95, 96: 'The special task the family could perform, nurturance of those who are helpless, came to seem a natural function of "the" family. Nurturance detached the family from social arrangements.'

- 10 Zie voor onderscheidingen in Nederland: Kees Bruin, *Kroon op het werk. Onderscheiden in het Koninkrijk der Nederlanden*. Meppel, 1989.

- 11 In een artikel over jeugdboeken in de negentiende eeuw staat: 'Educatieve activiteiten van het Nut worden zelden vermeld, wel andere initiatieven zoals de beloning voor trouwe dienst in *Onder vrienden en vijanden* (1879, p. 66): "Als hij 't beleeft, is hij volgend jaar hier vijfentwintig jaar in dienst, en dan krijgt hij de medaille van 't Nut van 't Algemeen. Hij is als kleine jongen, zooals jij nu bent, bij ons gekomen." De jongen die hier wordt aangesproken ziet dit echter als een hoogst afschrikwekkend voorbeeld: hij heeft mogelijkheden om vooruit te komen en hij zal ze benutten ook!' Adriana Balke & Pieter Stokvis, 'De 'sociale kwestie' in boeken voor de Nederlandse jeugd tussen 1870 en 1920', *Pedagogiek*, jaargang 21 nr. 1, maart 2001.